

da kaldı. Ülkeyi Buhara'dan yöneten Özbekler daha çok başşehirlerinin imarı ve gelişmesine önem verdiler. Semerkant bu yüzden ihmal edildi ve Buhara'nın gölgesinde kaldı. Mâverâünnehir topraklarında ilerleyen Ruslar 14 Mayıs 1868'de Semerkant'ı zaptederek Türkistan genel yönetim bölgesine dahil ettiler. 1871'den itibaren Timur'un inşa ettiği şehrin batısında yeni bir şehir yükseldi. Şehir daha sonra Hazar denizi ötesi demiryoluna bağlanınca bir yol kavşağı olarak yeniden eski canlılığına kavuşmaya başladı. 1924-1930 yılları arasında Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin başşehri olan Semerkant'ın 1900'de 58.000, 1939'da 134.350, 1989'da 367.000, 2001'de 361.339 olan nüfusu 2008'de 353.000 olarak tahmin edilmektedir. Bugün Semerkant, 1 Eylül 1991'de bağımsızlığını ilân eden Özbekistan Cumhuriyeti'nin on iki oblastından birinin merkezi olup ekonomisi büyük ölçüde çevresindeki tarıma dayanır, sanayi de gelişmiştir. Zerefşan vadisinin sulana-bilen kesimlerinde daha çok pamuk ekilir; bunun yanında buğday, çeşitli meyveler, üzüm, tütün ve pirinç yetiştirilir. İpek böcekçiliği de gelişmiştir. Hafif sanayi kuruluşları yönetim merkezi Semerkant'ta toplanmıştır. Dokumacılık, meyve ve sebze konserveçiliği, traktör ve otomobil parçaları imalatı başlıca sanayi kuruluşlarıdır. Ayrıca halısı ve seramiğiyle de ünlüdür. Nüfusun dörtte üçünden fazlasını Özbekler, diğer bölümünü Ruslar, Tatarlar ve Tacikler oluşturur.

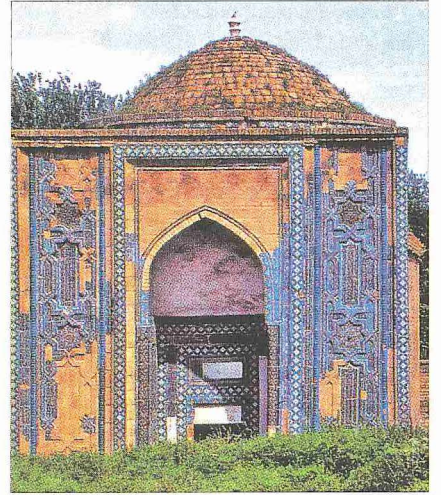
BİBLİYOGRAFYA :

İbn Hişâm, *Kitâbü't-Ticân fî mülûki Hımyer*, San'a, ts. (Merkezü'd-dirâsât ve'l-buhûs), s. 232-233; Belâzûrî, *Fütûh* (nşr. Abdullâh Enîs et-Tabbâ' – Ömer Enîs et-Tabbâ'), Beyrut 1407/1987, s. 578-580, 592, 599, 600, 602; Taberî, *Târih* (Ebû'l-Fazl), I, 95-97; V, 306; VI, 436-437, 473-

477, 559-561, 567-568; VII, 54-55, 59, 64, 76-80, 125, 174-175; VIII, 366-372, 375; İstahrî, *Me-sâlik* (de Goeje), s. 316-318, 323, 342; Nersâhî, *Târihu Buḥârâ* (trc. ve nşr. Emîn Abdülmeccid Bedevî – Nasrullah Mübeşşir et-Tırâzî), Kahire 1385/1965, s. 65-68, 71, 87, 105-127; İbn Havkal, *Şûretü'l-arz*, s. 492-496; Makdisî, *Aḥsenü't-tekâsim*, s. 222, 256; Bekrî, *el-Mesâlik*, I, 465; Necmeddin en-Neseî, *el-Kand fî zikri 'ulemâ'i Semerkand* (nşr. Nazâr Muhammed el-Fârâyâbî), Riyad 1412/1991, s. 134, 187-188, 225, 510; Sem'ânî, *el-Ensâb* (Bârûdî), I, 161, 240, 242; V, 155; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, III, 246-248; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 512-513; IV, 542-543, 571-574; V, 60-61; VI, 222-225, 229, 279; IX, 102-103, 145-146; XII, 367-368; Zekerîyyâ b. Muhammed el-Kazvîni, *Âşârü'l-bilâd*, Beyrut, ts. (Dâru Sâdir), s. 535-536; İbn Battûta, *er-Rihle* (nşr. Ali Muntasir el-Kettânî), Beyrut 1405/1985, I, 420-421; Clavijo, *Timur Devrinde Semerkand'a Seyahat* (trc. Ömer Rıza Doğrul), İstanbul 1975, s. 136-184; Bâbü'r, *Baburnâme* (nşr. Reşit Rahmeti Arat), Ankara 2000, s. 68-75; Ebû Tâhir Semerkandî, *Semerîyye* (nşr. İrec Efşâr), Tahran 1343 hş., s. 25-27; G. le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, Cambridge 1905, s. 463-464; H. A. R. Gibb, *Orta Asya'da Arap Fütuhâtı* (trc. M. Hakkı), İstanbul 1930, s. 39, 46-48, 51, 58, 66-67, 71; W. M. McGovern, *The Early Empires of Central Asia*, North Carolina 1939, s. 69-70; V. V. Barthold, *Four Studies on the History of Central Asia* (trc. V. Minorsky – T. Minorsky), Leiden 1962, I, 14; a.mlf., *Moğol İstilasına Kadar Türkistan* (haz. Hakkı Dursun Yıldız), Ankara 1990, s. 86-101, 127-144, 224-225; J. Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu* (trc. Fikret İşıltan), Ankara 1963, s. 217-219; J. N. Aleskerov, *Samarkand*, Taşkent 1967, s. 27-28; Osman Aydınli, *Fethinden Sâmânîler'in Yıkılışına Kadar Semerkant Tarihi* (doktora tezi, 2001), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü; D. A. Law, *From Samaria to Samarkand*, Lanham 1992, s. 1-3, 7-10, 18-20, 57, 68; H. Ahmet Özdemir, *Moğol İstilası*, İstanbul 2005, s. 167-171; Zeki Velidi Togan, "Peygamberin Zamanında Şarkî ve Garbî Türkistanı Ziyaret Eden Çinli Budist Rahibi Hüen-Çang'ın Bu Ülkelere Siyasî ve Dinî Hayatına Ait Kayıtları", *İTED*, IV/1-2 (1964), s. 37, 40, 61-64; H. H. Schäder, "Semerkand", *IA*, X, 468-471; a.mlf. – [C. E. Bosworth], "Samarqand", *EP²* (İng.), VIII, 1031-1034.

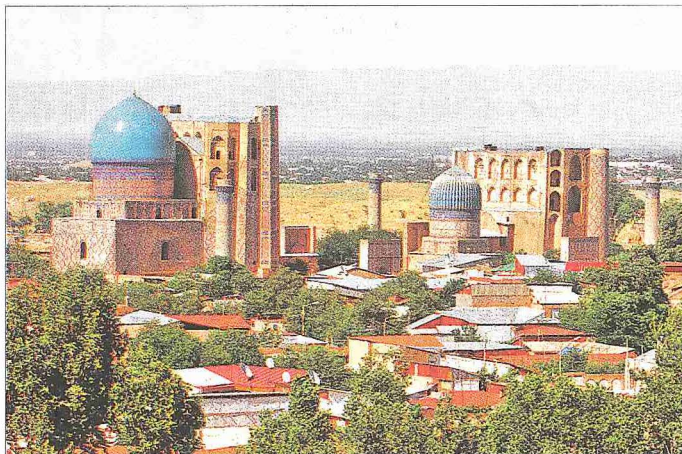
OSMAN AYDINLI

Kusem b. Abbas Türbesi – Semerkant

□ MİMARİ. Semerkant'ın en erken yerleşilen kısmı olan Efrâsiyâb surlar içinde tahkim edilmiş kale tipi bir yerleşmedir. Şehrin daha yeni olan kısmı ise özellikle Timur devrinden beri söz konusu olmuştur ve aslında Semerkant diye anılan kısım da burasıdır. 1370'te Efrâsiyâb'ın hemen yanında kurulan bu şehir 13 km. uzunluğunda ve 8 m. yüksekliğinde altı kapılı sur içinde bir yerleşmeydi. Gelişimini özellikle Timur'a borçlu olan şehirde onun zamanında büyük bir imar faaliyeti vardı. Timur ele geçirdiği yerlerden mimar ve sanatkarları buraya getiriyordu. Timur'un mimari eserlerin yapımını bizzat takip etmesi ve yönlendirmesi de bu gelişime katkı sağlamıştır.

Semerkant'ta kısmen Orta Asya özelliği kazanmış Arap İslâm mimarisine ait ilk imar faaliyetleri Horasan Valisi Kuteybe b. Müslim zamanında gerçekleşmiştir. Şehrin hâkimiyetle yapılan antlaşmada cuma camisi inşa edilmesi maddesi de vardı. Söz konusu tarihte şehir Araplar tarafından alındığında buradaki âteşkedeler ve Budist tapınakları tahrip edilmişti. Araplar'dan sonra Orta Asya'nın doğu kesimiyle beraber Özbekistan'a hâkim olan Türk hânedanı Karahanlılar dönemine ait Semerkant'ta Şah Zinde mezarlık alanında bulunan XI-XII. yüzyıllara ait türbelerin izleri tesbit edilmiştir. Ayrıca N. B. Nemzova tarafından 1969, 1972 yıllarında kazıları yapılan ve Tamgaç Han tarafından 458'de (1066) inşa ettirilmiş tuğladan dört eyvanlı bir avluya sahip olduğu anlaşılan bir

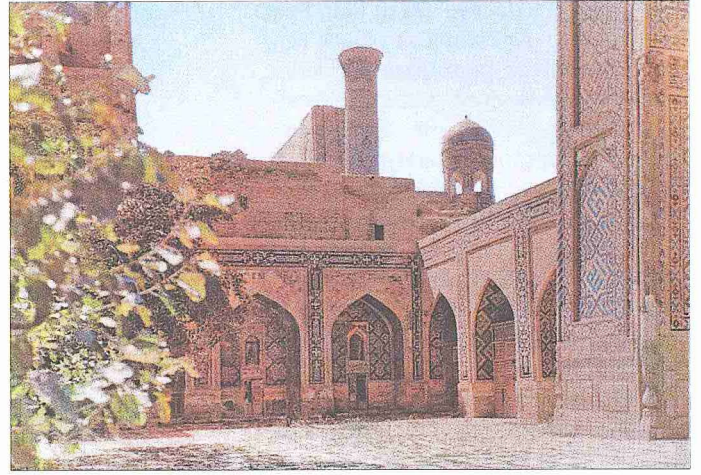

Semerkant'ta
Bibi Hanım
yapıları
topluluğu

medresenin kalıntıları burada açığa çıkarılmıştır.

Şehirde Türk-İslâm mimarisinde Timur-lular önemli varlık göstermiştir. Bugün sadece belirli bölümleri ayakta duran Semerkant'taki Bîbî Hanım (Bîbî Hatun) Camii, Timurlu ihtişamını yansıtan tipik bir örnektir. Aslında Timur'un cuma camisi olan bu yapı 1399-1405 yılları arasında inşa edilmiştir. Yapı, Timurlu mimarisine has dışa doğru taşkın büyük kemerli girişin yer aldığı ve daha içeride mermer ikinci bir taçkapının bulunduğu, özgün şekli dik-dörtgen biçiminde, dört eyvanlı, avlulu, tuğladan yapılmış muhteşem bir eserdir. Eyvanları bağlayan kısımların küçük kub-belerle kaplı olduğu düşünülmektedir. Ya-pının en önemli kısmı olan kible tarafın-daki eyvanlı-kubbeli mekân ve diğer ey-van bölümleri günümüze kadar gelmiştir. Mevcut kubbeleri yine Timurlular'a özgü yüksek kasnaklı, oldukça sivri dilimli ve fi-rûze sırlı tuğlalarla kaplıdır. Bu kubbeler İslâm öncesi Orta Asya'sının lotus kubbe-lerini örnek alan, ancak bazı sanat tarih-çilerinin soğan kubbe diye andıkları sivri kubbelerdendir (bk. BÎBÎ HANIM CAMİİ).

Timur'un torunu Muhammed Sultan Mirza için inşa edilen, ardından Timur'un

Tilla-kârî
Medresesi'nin
avlusundan
bir görünüşü

kendisinin de gömülmesinden dolayı onun adıyla anılan Gûr-ı Emîr de Semerkant'ta-ki Timurlu şaheserlerindendir. Bir tarafın-da medrese, diğer tarafında mescid ve hankahın yer aldığı avlunun gerisinde dıştan sekizgen, içten kare şeklinde inşa edilmiş mumyalık-cenazelik katı da bulu-nan yapı çini ile kaplanmış dilimli kubbe-siyle Semerkant şehrinin simgelerinden biridir (bk. GÛR-ı EMÎR).

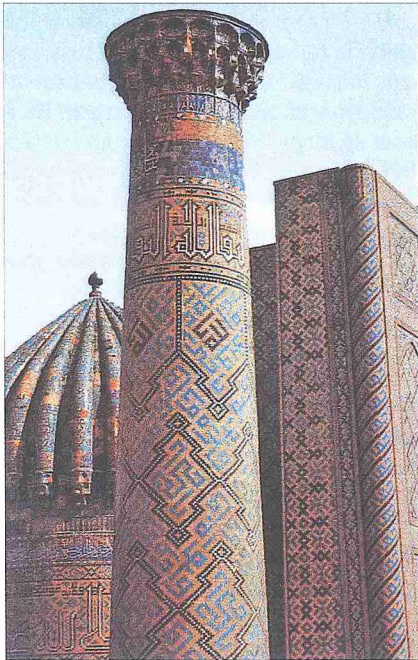
Çoğunluğu XIV-XV. yüzyıllardan kalma olan Şâh-ı Zinde Mezarlığı'ndaki yapılar ve bilhassa türbeler de bu dönemin önem-li eserlerindendir (bk. ŞÂH-ı ZİNDE). Uluğ Bey'in yaptırdığı bir taçkapı (dervâze, 1434) vasıtasıyla girilen, içinde sahâbî Ku-sem b. Abbas'ın türbesinin (1335) yer al-dığı inişli çıkışlı bir yolun iki tarafındaki bu anıtlar özellikle çok renkli sır ve mo-zaik çini tekniğinin kullanıldığı süsleme-leriyle dikkati çeker. Mezar anıtlarının ço-ğunluğu dörtgen planlı olup sadece bir tanesi sekizgendir. Buradaki binalar Uluğ Bey'in yaptırdığı taçkapıdan itibaren şu şekilde sıralanabilir: Yolun solunda Usta Sâdık (mimar) ismiyle anılan bir kışlık ve bir yazlık mescid (1910), sağında ise Dev-let Kuş Bigi Medresesi (1813) vardır. Yo-lun az yukarısında merdivenlerin baş-langıcında solda Kadızâde-i Rûmî'nin tür-besi (yaklaşık 1430) bulunur. Daha yuka-rıda yolun solunda yan yana Şâd-ı Mülk Akâ (Türkân Akâ) (1372) ve Emîrzâde (1386) türbeleriyle bunların karşı tarafında Emîr Hüseyin (1376) ve Şîrin Bike Akâ'nın (1385) türbeleri vardır. Az ileride yolun sağında-ki çokgen türbe ise muhtemelen Aşte-k Türbesi'dir. Sağa doğru hafifçe bükülen yolda ileride solda tek başına duran kare kubbeli türbe Usta Ali (?) Türbesi'dir. Da-ha ileride solda Karahanlı devrinden kal-ma medresenin içinde kime ait olduğu bilinmeyen bir türbe, az ilerisinde Emîr

Burunduk (?) Türbesi (1380) bulunur. Ku-sem b. Abbas'ın mezarı üzerindeki türbe ise ekli yapılarıyla bir kısmı solda, çoğun-luğu yolun karşısında yer alır. Burada tür-beden başka cami ve ziyarethâne de var-dır. Sağdan devam edildiğinde Şah Arap (?) Türbesi'nden sonra karşıda Toman Akâ Türbesi (1405) ve onun yanındaki mescid-le karşılaşılır. Nihayet yolun solunda orta-daki kare biçimli türbe olan Hoca Ahmed Türbesi ile yapılar topluluğu sona ermek-tedir. Burada bazı türbelerin kime ait ol-duğu tartışmalıdır, bazı yapılar da bugün mevcut değildir.

Şehrin kuzeyinde Çoban Ata ismiyle anı-lan, kare şeklinde, 1430-1440 yıllarından kalmış olan bir iç kubbe üzerine külâhlı yapının kime ait olduğu (bazılarına göre bir makam türbe) bilinmemektedir. Se-merkant'ta geç Timurlu anıtlarının dikkat çekenlerinden olan İşret Hane adlı mezar anıtı da (1460-1464) bu devirde mezar anı-tlarının ne derece geliştiğini gösteren önem-li bir örnektir. 1903 depreminde yüksek kasnaklı kubbeli kısmı çökmüştür. Dört tarafa yönelen bu kısmın kuzeyinde yine kubbeli bir cami ve güneyde dört kubbeli mekân özellikle içteki stuko ve kalem iş-leriyle dikkati çekmekteydi.

Registan Meydanı'nın çevresinde bulu-nan, dört eyvanlı, avlulu Uluğ Bey Medre-sesi'nin (1417-1420) ön planda olduğu top-lam üç medrese (diğerleri 1619-1636 ta-rihli Şîr Dâr, 1646-1660 tarihli Tilla-kârî medreseleri) dört eyvanlı, avlulu tipik Ti-murlu veya Timurlu tarzını sürdüren med-reselerdir. Bu medreselerden özellikle Şîr Dâr Medresesi taçkapısındaki kaplan-gü-neş (aslan yerine kullanılmıştır) kabart-ması ile ünlüdür ve ismini de buradan al-maktadır (bk. ŞÎR DÂR MEDRESESİ; ULUĞ BEY MEDRESESİ).

Semerkant'ta Şîr Dâr Medresesi'nin çini süslemesini göste-ren bir detay

İlk defa 1409'da inşa edilen Uluğ Beğ Rasathânesi diğer önemli bir yapıdır. Fen bilimleri alanında müslüman Türkler'in ulaştığı yüksek seviyeyi göstermesi bakımından son derece önemli olan bu yapının günümüze sadece meridyen ölçümünün yapıldığı bölümü gelebilmiştir. Araştırmacılar bu mimarlık şaheserinin çok katlı silindirik yapıda bir bina olduğunu ileri sürmektedir (bk. SEMERKANT RASATHÂNESİ). Semerkant'ın Sovyet dönemi binaları, Rus mimarisinin etkilerini Özbekistan'ın eski mimari özellikleriyle birleştirerek Taşkent'te de yoğun biçimde görüldüğü gibi modern mimari örneklerini oluşturur. Semerkant'taki müze yapıları ve bazı resmî binalar bu grup içinde gösterilebilir.

BİBLİYOGRAFYA :

Emel Esin, *Türkistan Seyahatnamesi*, Ankara 1959, s. 35-44; G. A. Pugaçenkova – L. İ. Rempel, *İstoriya İskusstvo Uzbekistana*, Moskova 1965, s. 265-266, 282-320 vd.; *İstoriya Semerkanda* (ed. İ. M. Müminov), Taşkent 1969-70, I-II; J. D. Hoag, *Islamic Architecture*, New York 1977, s. 26, 90, 125, 130-135, 136, 138, 141, 161, 168, 170, 176, 184, 186; Mustafa Cezar, *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*, İstanbul 1977, s. 47-48, 116-117, 189-190, 218, 219, 227-228, 275-277, 373-376, 379-380, 430-458; E. J. Grube v.dğr., *Architecture of the Islamic World*, London 1978, s. 261-262; Suut Kemal Yetkin, *İslâm Ülkelerinde Sanat*, İstanbul 1984, s. 81-83, 96-97; N. Nemtseva, *Şahi Zinda-Shahi Zindah*, Taşkent 1987; Oktay Aslanapa, *Türk Cumhuriyetleri Mimarlık Abideleri*, Ankara 1996, s. 209, 244-256; K. Pander, *Zentralasien*, Köln 1996, s. 198-235; A. Petersen, *Dictionary of Islamic Architecture*, London 1996, s. 247-249; İ. Şoymerdanov v.dğr., *Amir Temir-Jahon Tarihida*, Taşkent 1996, s. 154-160; Gözde Ramazanoğlu, *Orta Asya'da Türk Mimarisi*, Ankara 1998, s. 81-130; L. Kehren, "La Samarkand de Tamerlan: Jardins et monuments", *Etudes orientales*, XI-XII, Paris 1991, s. 162-172; Yolande Crowe, "Samarkand", *EI²* (Ing.), VIII, 1034-1038.

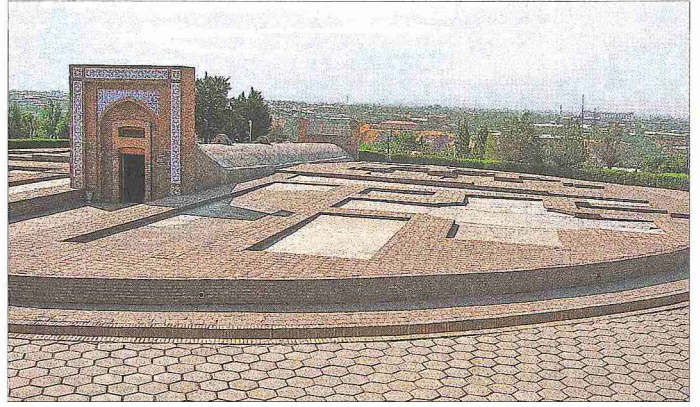

YAŞAR ÇORUHLU

SEMERKANT RASATHÂNESİ

İslâm dünyasında kurulan
ikinci büyük rasathâne.

Çocukluğunda Merâğa Rasathânesi'ni ziyaret eden, aynı zamanda astronomi ve matematik konularında geniş bilgi sahibi bir âlim olan Timurlu Hükümdarı Uluğ Bey tarafından kurulmuştur. Kaynaklarda rasathânenin kuruluşuyla ilgili farklı tarihler yer almaktadır. Abdürrezzâk es-Semerikandî ve Hâfız Ebrû, Uluğ Bey'in Semerkant'ta yaptırdığı kendi adını taşıyan

Semerkant
Rasathânesi

medreseyle birlikte tamamlandığını (823/1420) belirtir. Ancak bazı kaynaklarda inşaatın 1409, 1421 veya 1424'te başladığı ve kısa süre içerisinde bitirildiği ileri sürülür. Hemen başlatılan gözlemlerin ise otuz yıl sürdüğü bilinmektedir.

Diğer İslâm rasathâneleri gibi kendine ait bir kütüphanesi bulunan Semerkant Rasathânesi, Merâğa Rasathânesi'nden sonra kurulan en büyük rasathâne, yine ondan sonra İslâm dünyasındaki astronomi çalışmalarını etkileyen ve bu etkiyi asırlarca sürdüren iki matematik-astronomi ekolünden ikincisinin merkezidir. Bu ekolün bilim heyetini oluşturan belli başlı temsilcileri Gıyâseddin Cemşid el-Kâşî, Kadızâde-i Rûmî ve Ali Kuşçu'dur. Ekol Kadızâde'nin ileri gelen öğrencilerinden Ali Kuşçu ile Fethullah eş-Şîrvânî vasıtasıyla Osmanlı bilim dünyasına taşınmış ve yaygınlık kazanmıştır.

Abdürrezzâk es-Semerikandî, rasathânenin şehrin kuzeydoğu yönünde bulunan kayalık bir tepe üstünde ve 48 m. genişliğinde, çinili tuğlalardan yapılmış yuvarlak bir bina olduğunu söylerken *Bâbürrnâme*'de binanın üç katlı olduğu belirtilmektedir. J. L. Vjatkin tarafından yapılan kazılarda rasathânenin silindirik bir yapıda inşa edildiği ve iç yapısının son derece karmaşık, fakat dikkatli bir şekilde planlandığı görülmüştür. Binanın yarıçapı 23 m., yüksekliği 30 metredir. Astronominin yanında astrolojiye de ilgi duyan Uluğ Bey, çalışmalarında kullandığı *Zîc-i İlhanî*'de bazı hata ve eksiklikler görerek bunları yeni rasatlarla düzeltmek istemiş ve bu maksatla rasathâneyi kurmuştur. Rasathânenin kurulmasında Uluğ Bey'in hocası Kadızâde-i Rûmî'nin büyük etkisi vardır. Binanın ve gözlem aletlerinin yapımını Gıyâseddin Cemşid el-Kâşî denetlemiş, Muînüddîn-i Kâşî de planların yapılmasında ona yardım etmiştir. Oğlu Abdüllatif tara-

findan öldürülmesine kadar rasathânenin idaresini elinde bulunduran Uluğ Bey'in rasat işlerinin başına getirdiği kişiler sırasıyla Gıyâseddin Cemşid el-Kâşî, Kadızâde-i Rûmî ve Ali Kuşçu'dur. Rasathâne'de idarî personelin ve astronomların yanı sıra matematikçiler, alet yapımcıları ve teknisyenler de bulunmaktaydı.

Rasathâne ve buradaki faaliyetlerle ilgili bilgilerin önemli bir kısmı Cemşid el-Kâşî'nin 1421 veya 1422'de babasına yazmış olduğu iki mektuptan öğrenilmektedir (E. S. Kennedy, "A Letter of Jamshid al-Kashî to His Father", *Orientalia*, XXIX [Roma 1960], s. 191-213; A. Sayılı, *Uluğ Bey ve Semerkant'daki İlim Faaliyeti Hakkında Gıyâsüddin-i Kâşî'nin Mektubu*, Ankara 1960). Kâşî, Semerkant'taki ciddi astronomi faaliyetlerinin 1408-1410 yıllarında başladığını belirtmektedir. Rasathâne'de gezegenlerin ve yıldızların hassas gözlemlerini yapmak üzere hazırlanmış çok sayıda gözlem aracının bulunduğu ve daha öncekilere nazaran farklılıklar gösteren bu aletlerin tamamının özel olarak tasarlandığı, hatta bir kısmının Cemşid el-Kâşî tarafından icat edildiği bilinmektedir. Bunların en büyüğü 40,4 m. yarıçapında taştan yapılmış, Sudûs-i Fahrî adı verilen meridyen yayıdır (sestant). 1908 yılında ortaya çıkarılan alet astronomi tarihinin en büyük meridyen yayıdır. Kaynaklara göre rasathâne'de bulunan diğer gözlem araçları şunlardır: 1 zirâ (0,75 m.) çapında bir usturlap; harita ve planlar; su saati; üzerinde derece, dakika, saniye ve saliselerle yedi gezegen ve sabit yıldızların belirtiltiği on adet gök küresi ve kıtaları, dağları, ovaları, çöl ve nehirleri gösteren bir yer küresi. Bu aletlerin bir kısmı metalden, bir kısmı ağaçtan imal edilmiştir. Yıldızlar ve gezegenlerle ilgili hassas ölçümlerin yapılabilmesi için büyük boyutlu aletler kullanılmasından dolayı küçük ölçüm aletlerinden bahsedilmemektedir.